

İRAN ŞAHI RIZA PEHLEVİ'NİN TÜRKİYE ZİYARETİ

M. Volkan ATUK*

Öz

Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti iki dünya savaşı arası dönemde, bağımsız devletler olarak var olmaya çalışan Türkiye ve İran'ın, birbiri ile yakınlaşma çabalarının somutlaştığı önemli bir diplomatik olaydır. Ortadoğu'da istikrar arayışlarının belirleyici olduğu ve iki ülkede geniş kapsamlı modernleşme süreçlerinin uygulandığı bir dönemde, Türkiye ve İran'da yeni kurulan rejimlerin, geçmişten gelen gerginlikleri giderme konusundaki iradeleri, karşılıklı ilişkilerdeki sorunların aşılmasını sağlamış, böylelikle Rıza Pehlevi'nin 27 gün süren uzun ziyareti mümkün olmuştur.

Bu ziyaretin siyasi ve ekonomik yönlerini doğru biçimde değerlendirebilmek için özellikle, 2.Dünya Savaşı'na giden siyasi ortamda, Avrupa'da değişen dengeleri, İngiltere'nin Ortadoğu bölgesindeki çıkarları doğrultusunda izlediği politikaları ve iki ülkede gerçekleştirilen modernleşme süreçlerini ele almak gerekir. Bu genel çerçeve içerisine ziyaretin ifade ettiği anlamları aktarmak çalışmanın temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: Rıza Pehlevi, Modernleşme, Ziyaret, İngiltere, Atatürk.

THE OFFICIAL VISIT OF SHAH REZA PAHLAVI TO TURKEY

Abstract

The visit of Rıza Pehlevi to Turkey is an important diplomatic case where convergence efforts of Turkey and Iran, endeavoring to exist as independent states in the interwar period, became concrete. In this period when the modernization processes developed in Turkey and Iran, and stability seeking in Middle East Region were determinative, the wills of newly established regimes on overcoming the tensions originating from past ensured that the issues in mutual relationships were overcome, thus long visit of Rıza Pehlevi, which lasted for 27 days, became possible.

While trying to explain the meaning of this visit, it is especially necessary to address the changing equilibriums in Europe, the policies pursued by England in accordance with its interests in Middle East region and the modernization processes carried out in two countries in the political environment heading for 2nd World War. The primary objective of the study is to put the meanings represented by the visit into this general framework.

Keywords: Reza Pahlavi, Modernization, United Kingdom, Visit, Atatürk.

* Öğretmen, Eskişehir İl Milli Eğitim Müdürlüğü Rehberlik ve Araştırma Merkezi.
(mvolkanatuk@gmail.com).

Giriş

Rıza Pehlevi'nin ziyareti ile ilgili pek çok yayının içinde farklı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak kaynaklarda ziyaretin ayrıntıları ile ilgili bilgiler ve program ile yetinildiğinden ziyaretin ifade ettiği politik anlamlara yönelik analizler bulmak güçtür. Farklı çalışmalar içerisinde ele alınan ziyaret ile ilgili dönemin kaynaklarının taranması ise oldukça sınırlı biçimde yapılmıştır. Genellikle birbirini izleyen ikincil kaynakların tekrarına dayanan değerlendirmeler görülmektedir.

Yalnızca ziyareti konu edinen ise iki çalışma vardır. İlki Afshin Marashi'nin "Performing The Nation : The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey June to July 1934" isimli çalışmasıdır.¹ Türkçe kaynakların oldukça sınırlı biçimde kullanıldığı bu çalışma ziyaretin farklı boyutlarını ele almak konusunda yetersiz olmakla birlikte ifade ettiği politik anlamları yeni bir ulus inşa süreci bağlamında ele alması bakımından yararlı bir çalışmadır. Diğeri ise Hilal Akgül'ün "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti" isimli çalışmasıdır.² Ziyareti bir model olma/alma ilişkisi temelinde değerlendiren makale bu yönü ile çalışmamızdan farklılaşmaktadır. Çalışmamızda, Türkiye ve İran arasındaki toplumsal, ekonomik ve siyasal farklılıklar ile Rıza Pehlevi ve Atatürk arasındaki yönetsel, siyasal ve dünyayı algılayış biçimi farklılıklarını ön plana alarak Akgül'ün ziyareti değerlendirme ekseninden oldukça farklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Atatürk ve Rıza Pehlevi'nin benzer modernleştirme hedefleri olmasına rağmen uyguladıkları yöntemler ve kendi ülkelerinde çağdaş siyasal yönetim yapıları oluşturma konusundaki tutumları birbirinden oldukça farklıdır. Bu nedenle iki lider arasındaki benzerliklere vurgu yapmaktan çok farklılıkları belirginleştirmek çalışmanın amaçlarından biridir. Ayrıca iki dünya savaşı arası dönemde Rıza Pehlevi'nin ziyaretini yalnızca iki ülke arasındaki ilişkiler ile sınırlı görmek de mümkün değildir. Bu nedenle ziyareti özellikle İran'ın İngiltere ve Rusya'ya karşı yürüttüğü denge siyasetinin bir parçası olarak ele almak gerektiği bu çalışmada ileri sürülen diğer bir görüştür. Bu bağlamda Rıza Pehlevi'nin ziyaretini üç ayrı başlık altında incelenmiştir.

İlk olarak, 1930'lu yılların uluslararası ilişkiler sistemi içerisinde iki ülkenin konumlarını ve gelecekte sahip olmak istedikleri yeri göz önüne almak gerekir. Stratejik önemi yüksek bir bölgede bulunan Türkiye ve İran, bağımsız birer ulus devlet inşa etmeye yöneldikçe hem dünyada ki gelişmelerden etkilenen hem de emperyalist çıkar ilişkilerinin üzerlerinde yoğunlaşması nedeniyle uluslararası politikada önemli roller oynayabilen birer ülke konuma

1 Afshin Marashi, "The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey June to July 1934", *Performing The Nation : The Making Of Modern Iran State and Society Under Rıza Shah, 1921-1941*, Ed. Stephanie Cronin, Routledge Curzon, London, 2007 ss. 99-119

2 Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İnkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, İstanbul, 2005, ss. 1-42

gelmişlerdi. İki dünya savaşı arası dönemde yeniden şekillenmeye başlayan dünya düzeni içinde, yürüttükleri kendi -varoluş mücadeleleri- birbirleri ile olan ilişkilerinde de belirleyici rol oynuyordu. Bu nedenle Rıza Pehlevi'nin ziyareti öncelikle Avrupa'da değişmeye başlayan yeni güç dengesi ve onun etrafında şekillenen politikalarla birlikte düşünülmelidir.

İkinci bir başlık olarak, bu ziyaretin yapılabilmesini mümkün kılan karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi sürecini ele almak gerekir. Türkiye'de Cumhuriyetin kurulması, İran'da ise Rıza Pehlevi'nin kendi hanedanını kurarak yönetimi eline alması ile birlikte, geçmişte çok uzun yıllara dayanan ikili ilişkilerin, geliştirilmesi yolunda belirgin bir irade ortaya çıkmıştı. Türkiye'de yeni kurulan rejim, Osmanlı Devleti döneminde yürütülen politikalarla farklı olarak, Atatürk'ün çizdiği çerçeve içerisinde iç ve dış siyasetini yeniden kurguluyordu. Bu anlamda geçmişte İran'la yaşanan gerginliklerin aşılması yönünde güçlü bir iradenin belirmesi bu ziyaretin hem nedeni hem de sonucudur. İran tarafında da özellikle Rıza Pehlevi'nin yönlendirmeleri ile gelişen Türkiye ile yakınlaşma eğilimi, karşılıklı olarak önemli sorunların aşılmasını sağlayacak ortamı yarattı. Uzun bir geçmişe sahip olan sınır sorunlarının çözülebilmesi için uygun siyasal koşulların yaratılması ve 1932 yılında imzalanan karşılıklı anlaşmalar ile mümkün olabilen bu ziyaret, daha sonrasında ikili ilişkilerin hızla geliştiği bir altın dönem yarattı.

Üçüncü bir değerlendirme alanı olarak Türkiye ve İran'daki modernleşme süreçlerini bu ziyaret bağlamında incelemek gerekir. 1930'lu yıllarda Avrupa merkezli dünya siyasetinin çerperinde, modernleşme yanlısı siyasal iktidarlarca yönetilen İran ve Türkiye'nin özellikle Avrupa Devletleri ve kendi komşuları ile olan ilişkilerinde, batı merkezli politik yaklaşımları ile modernleşme yanlısı tutumları belirleyici olmuştur. Benzer gelecek tasavvurlarına sahip bu ülkelerin, geçmiş mirasları ile olan bağlarını kopararak yeni ve modern bir toplumsal düzen kurma çabaları, Rıza Pehlevi'nin ziyaretini incelemeye çalışırken ele alınması gereken önemli bir konudur. İki ülkede de yeni rejimlerin siyasal amacı batı tipi bir modernleşme süreci ile birlikte kalkınmak ve yeni dünya düzeni içinde eşit ve egemen devletler olarak kabul görmektir. Bu hedeflerin gerçekleşmesi için liderlerinin öncülüğünde yukarıdan aşağıya bir dizi modernleşme projeleri uyguluyorlardı. Bu projelerin geliştirilmesi ve uygulanmasında ülkelerin izlediği çok farklı yollar olmakla birlikte Rıza Pehlevi'nin ziyaretinin en önemli amaçlarından biri Türkiye'deki bu gelişmeleri yakından görmektir.

Ele aldığımız dönemde Türkiye'nin temel bir dış politika tercihi olarak İngiltere ile yakınlaşma siyaseti izlemesi, Rıza Pehlevi'nin ziyaretini İngiltere'nin yakından takip etmesine neden olmuştu. Dolayısıyla ziyaret; yalnızca iki ülke arasındaki basit bir diplomatik ilişki olmaktan çok, Türkiye ve İran'ın yeni oluşan dünya dengeleri içerisinde nasıl bir tutum geliştireceklerinin dünya devletleri tarafından yakından izlendiği bir süreç olmuştur. İngiltere bu bağlamda öne çıkan ülke olarak çalışmamızda önemli yer tutmuştur.

Çalışmanın son bölümünde 27 gün süren ziyaret, farklı konu başlıkları altında ele alınmıştır. Yalnızca ziyaret edilen yerleri değil, ziyaret sırasında verilen mesajlar ve içerdikleri politik anlamlarda vurgulanmaya çalışılmıştır. Dönemin basını, Türk ve İngiliz Dışişleri belgeleri ve konu ile ilgili pek çok kitap ve makale çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmuştur.

1. Ziyaretin Gerçekleştiği Dönemde Uluslararası Siyasal Ortam

1.a. Değişen Dengeler ve Türkiye

Ziyaretin gerçekleştiği 1934 yılında dünya siyasetinin içinde bulunduğu durum, 1.Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan anlaşmaların dünyayı ikinci bir genel savaşa doğru hızla sürüklemeye başladığı bir ortamı gösteriyordu. 1929 buhranı ile birlikte kıta Avrupası'nda karmaşıklaşarak gelişen çatışmalı siyasal ortam kaçınılmaz biçimde dünyayı yeniden savaşa sürükledi.³

Ziyaretin yapıldığı 1934 yılının olaylarına bakıldığında güvenlik kaygılarının ön planda olduğu görülür. Mussolini'nin 19 Mart 1934 yılında yaptığı Asya ve Afrika'da yayılmacı amaçlarını dışa vuran konuşmasının ardından Türkiye, İtalyan tehlikesine karşı İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almaya çalıştı. Özellikle Akdeniz'deki büyük deniz gücü varlığı nedeni ile İngiltere bu dönemde Türkiye için çok önemliydi. Bu tarihte, Fransa İtalya'yı halen Almanya'ya karşı kullanabilme umudunu yitirmediğinden Türkiye'ye ile olan ilişkilerinde mesafeli davranıyordu. İngiltere ise ilişkilerin geliştirilmesine ilkesel olarak karşı olmamasına rağmen Türkiye'nin beklediği güvenlikle ilgili güvenceleri vermekten henüz uzaktı. Bu noktada öne çıkan sorunlar İtalya'nın saldırgan siyaseti ve Boğazlar meselesiydi. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali sırasında tek taraflı notalar yolu ile sağlanan güvenceler Türkiye tarafından hiçbir zaman yeterli görülmemiştir. Ayrıca Türkiye, değişen dünya koşullarını göz önüne alarak 1933 yılından itibaren boğazların statüsünde değişiklik yapmak isteğini dile getirmesine rağmen İngiltere, 1934 yılı itibarıyla Türkiye'nin taleplerine henüz olumlu bir karşılık vermemiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı John Simon Rıza Pehlevi'nin ziyaretinin başladığı günlerde (11 Haziran 1934) Avam Kamarasında yaptığı konuşmada Tevfik Rüştü Beyle 1933'de Cenevre'de görüştüğünü ancak boğazların statüsü ile ilgili değişiklikler yapmak için şartların henüz olgunlaşmadığını söylüyordu.⁴ İngiltere Almanya'nın silahlanması ve yayılmacı politikalarına ve İtalya'ya karşı yatıştırma politikası izlediği bu dönemde Türkiye'nin beklediği ölçüde bir ittifak ilişkisinden uzaktı. Fakat Türkiye, İngiltere ile yakınlaşma amacından vazgeçmedi. Atatürk'ün İngiltere Büyükelçisi Percy Lorain'e Şah'ın ziyareti sırasında gösterdiği yakın ilgi ve yakınlık da aynı döneme denk geliyordu.

3 Baskın Oran, "Görelî Özerklik I 1923-1939", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 242

4 H. C Deb. 11 June 1934, Vol 290, cc1323/24

Temel bir dış politika anlayışı olarak Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin toplu güvenlik ilkelerinin uygulamaları, Almanya, Japonya ve İtalya gibi devletlerin uluslar arası hukuk kurallarına aykırı tutumları nedeniyle etkisizleştikçe, kendi güvenliğini bölgesel paktlar yoluyla sağlamaya çalışıyordu.⁵ Yine 1934 yılında kurulan Balkan Paktı Türkiye tarafından İtalya'ya karşı da bir koruma olarak düşünülmüş ancak Yunanistan'ın çekinceli tutumu nedeni ile yalnızca Bulgaristan'dan gelecek tehditlerle sınırlı kalmıştı. Sonraki yıllarda aralarında İran'ında bulunduğu Afganistan, Irak, devletleri ile kurulacak olan Sadabad Paktı'nda Türkiye'nin kendi bölgesi içinde güvenliğini sağlamaya yönelik bölgesel iş birliği çabaları olarak ortaya çıkacaktır.⁶

1.b. Emperyalizm Kısılcında İran

Kaçar hanedanını devirerek kendi hükümlranlığını ilan eden Rıza Pehlevi 1925 yılından itibaren ülkede ki tek kudretli kişi olarak kendi idaresini kurumsallaştırmıştı. İçeride yaptığı pek çok reform ve politik değışimlerin yanında dış politikada da geleneksel sorunlarla uğraşmak zorundaydı. Hiçbir zaman tam anlamıyla başarılı olamadığı tam bağımsız bir İran yaratma düşüncesi, saltanatı boyunca takip ettiği temel politikası idi.

Uzun bir tarihsel arka plana dayanan sömürü ilişkileri ile İngiltere ve Rusya tarafından rehin alınmış bir ülke görünümünde olan İran, Rıza Pehlevi'nin yönetimi eline almasından sonra sürekli olarak bu iki devletin boyunduruğundan kurtulmaya çalıştı. Çelişkili bir durum gibi görünmesine rağmen Rıza Pehlevi'nin iktidara gelmesini İngiltere desteklemişti.⁷ Ülkedeki iç kargaşanın sona erdirilmesi ve merkezi bir yönetimin kurularak Bolşevizm tehdidinin önlenmesi için güçlü bir yönetim ihtiyacı duyan İngiltere, aynı zamanda devlet otoritesinden bağımsız yaşayan aşiretlerin petrol bölgelerindeki çıkarlarına zarar vermesinden de endişe ediyordu. Rıza Pehlevi'nin hanedanını kurması İngiltere'nin bu koşullardaki desteği ile mümkün olabilmışti.⁸ Fakat Rıza Pehlevi bu stratejik desteğin ardından İngiltere ile olan ilişkileri İran'ın bağımsızlaşması temelinde yürütmeye çalıştı. Bu nedenle Rıza Pehlevi'nin temel dış politika amacı; İngiltere ve Rusya'ya karşı denge unsuru olabilecek yeni dostluklar geliştirmektir.⁹

5 İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)", Belleten, Cilt. XLV, Sayı. 177, Ocak 1981, s. 102

6 "Balkan ve Sadabad Bölgelerinde oturanlar arasında iyi komşuluk ahenginin kurulması için elden gelen hiçbir emek esirgenmedi." Tefik Rühdü Aras, Görüşlerim, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968, s. 13

7 BahmanNirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, Çev. Arif Gelen, Anadolu Yayınları, Ankara, 1968, s. 27

8 Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 232

9 "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah 1921-41", *The Cambridge History of Iran*, Vol 7, Cambridge University Press, 1991, s. 213

İngiltere, Kaçar hanedanı döneminde İran ile bir tür sömürge anlaşması imzalamış olmasına rağmen (1919) bu anlaşma yürürlüğe girmemişti.¹⁰ Lord Curzon, İran'ı Hindistan'a giden önemli bir denetim alanı olarak görüyor ve Akdeniz'den Pamir'lere kadar bir tür vasal devletler zinciri oluşturarak Hindistan'ın güvenliğini sağlayabileceği bir kuzey hattı kurmaya çalışıyordu.¹¹

Hindistan yolu üzerinde bulunmasının yanında, İran'ın sahip olduğu zengin petrol yataklarının 20. Yüzyılın başında keşfedilmesinden sonra, İran'la ilgili her türlü politikanın temelinde petrol yer almaya başladı. 1909 yılında 2 milyon sterlin sermaye ile kurulan Anglo-Persian Oil Company (APOC) İngiltere'nin İran'daki en önemli varoluş nedeniydi. Rıza Pehlevi'nin sürekli olarak İran'ın petrol üretiminden aldığı payı arttırmaya çalışması İngiltere ve İran arasındaki en önemli sürtüşme nedeni iken, 1933 yılında yeni bir anlaşma yapmaya razı olan İngiltere, yine de kendi lehine olan eşitsiz koşulları sürdürüyordu.¹² İşletme payında %4 gibi küçük bir artışın karşılığında Şah, şirketin imtiyazını 1993'e dek uzatmıştı.¹³

Çarlık zamanında tamamen sömürgeci çıkar ilişkileri üzerinden İran'da hegemonya alanları oluşturan Rusya, Ekim Devrimi'nden sonra İran'ın borçlarını silmesi, Çar zamanında elde ettiği imtiyazları geri vermesi ile İran içinde destek bulmayı nispeten başarmıştı.¹⁴ Buna rağmen İran özellikle dış ticareti üzerindeki Sovyet Rusya etkisini sınırlamaya çalışıyordu. Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi ile birlikte ihraç mallarının Türkiye üzerinden taşınması ve özellikle demiryolu ağlarının birleştirilerek kara taşımacılığının geliştirilmesi, Kuzey İran ticaretinin Sovyet Rusya etkisinden kurtarılması için zorunlu çabalar olarak görülüyordu. Bu aynı zamanda Türkiye ziyaretinin temel amaçlarından biridir.

Çok önemli bir diğer ülke olan Almanya, bu dönemde İran için uygun bir müttefik olarak görünüyordu. Almanya'nın Ortadoğu bölgesinde geleneksel sömürgeci müdahaleleri olmamıştı. Bilim ve teknoloji alanında oldukça gelişmiş bir durumda olması nedeniyle, İran gibi geri kalmış bir ülkeye teknoloji desteği sağlayabilirdi. İran'la karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi, Avrupa dışında ekonomik etki alanlarını genişletmeye çalışan Almanya için düşük riskli ve iyi bir yatırımdı. Nitekim İran'da pek çok kara ve demiryolu gibi yatırımlar gerçekleştirmiş, İran ekonomisinin iki savaş arası dönemdeki gelişmesinde önemli bir dış aktör olarak rol oynamıştı. İran tarihine baktığımızda, müttefik arayışı içinde olmak şaşılacak bir durum değildir. Bu nedenle Pehlevi döneminde Almanya ile yakınlaşma politikasını Rıza Pehlevi'nin Hitler'in ülkedeki tüm siyasi gücü tek başına kendi şahsında toplayan yönetim anlayışını kendisine

10 Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi:1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vüyük", *Turkish Studies*, Vol 6/3 Summer, 2011, s. 1011-1027

11 Afshin Marashi, a.g.m., s. 100

12 Bahman Nirumand, a.g.e., s. 27

13 Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 87

14 Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 127

yakın bulması gibi bilinmesi pek mümkün olmayan bir nedenden çok dengeli ve bağımsız bir dış politika arayışı olarak görmek lazımdır.¹⁵

Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretini tüm bu denge oyunları içinde anlamaya çalışmak gerekir. Doğrudan doğruya Türkiye ile geliştirmeye çalıştığı karşılıklı iyi ilişkilerin amacı, bir bütün olarak hedeflediği denge siyasetiyle uyumludur. Ziyaret sırasında Rıza Şah'ın yanında bulunan General Arfa'da Şahın ziyareti konusunda aynı düşüncededir ona göre Şah'ın bu ziyareti yapmaktaki amacı, Rusya ve İngiltere'ye karşı bir denge oluşturmaya çalışmaktır.¹⁶

1.c. Türk - İngiliz İlişkileri Açısından Rıza Pehlevi'nin Ziyareti

Dönemin en önemli uluslararası aktörü olarak İngiltere; Türkiye ve İran'ın kendisi için sahip oldukları önem ve bu iki devletin birlikte hareket etmeleri ile oluşturacakları yeni dengeler konusundaki hassas tutumu nedeni ile ziyareti yakından izledi. Yukarıda doğrudan doğruya iki ülkenin kendisi ile olan özgün bağlarına değindiğimiz İngiltere, Türkiye ve İran'ı özellikle Sovyetler Birliği karşısında kendisine yakın tutmak ve İran'daki petrol imtiyazlarını korumaya çalışıyordu. Rıza Şah'ın cumhuriyet kurma girişimine bölgede Sovyetler Birliği'nin etkisini arttırabileceği endişesi ile karşı çıkan İngiltere, iki ülkenin kendi etki alanının dışına çıkabilecek ekonomik, sosyal ve kültürel birliktelikler geliştirme olasılığına karşı Rıza Pehlevi'nin ziyaretine temkinli yaklaştı.

1934 yılının başında Şah'ın ziyareti konusunda İngiltere'nin Tahran büyükelçisi Sir R. Hoare Londra ile yazışmalara başlamıştı. Ocak ayında Londra'ya gönderdiği raporunda Şah'ın Ankara'ya bir ziyaret yapacağını bildiriyor ancak farklı bir program bilgisi veriyordu. O tarihte Şah'ın hasta olduğu ve tedavi için Avrupa'ya gideceği İran'daki resmi çevrelerde konuşuluyordu. Şah'ın önce Bağdat'a ardından Türkiye ve sonrasında tedavi için Avrupa'ya geçeceğini bildiriyordu.¹⁷Ziyaret bu şekilde gerçekleşmedi ancak sürecin her aşamasında İngiltere, ziyareti yakından takip etmeye devam etti. Ankara¹⁸ ve Tahran¹⁹ da bulunan büyükelçiler raporlarında ziyaretle ilgili her ayrıntıya yer verdiler.

Ziyaretin Türk İngiliz ilişkileri açısından en önemli olayı Atatürk'ün 17 Haziran günü Şah onuruna verilen yemeğin ardından İngiltere büyükelçisi Sir Percy Loraine ile yaptığı baş başa görüşmedir.²⁰ Bu görüşmede Atatürk, İngiltere

15 Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, İstanbul, 2010, s. 98

16 General Hassan Arfa, *Under The Five Shahs*, New York, 1965, s. 244

17 British Documents On Foreign Affairs: Report And Papers From The: Foreign Office Confidential Print, Ed:Robin Bidwel, Volume 27, Persia XII, Doc. 35 E 1128/1128/34 (Bundan sonra BDF A)

18 BDF A, Volume 27, Persia XII, Doc. E. 4255/776/34

19 İran Political Diaries 1881-1965, Persia, E 4323/47/34, s. 558

20 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 73-75
Büyükelçi Sir Percy Loraine bu görüşme ile ilgili raporunda görüşmenin içeriğini ayrıntıları ile anlatır. Ancak konumuz gereği İngiltere ile olan ilişkileri Rıza Pehlevi'nin ziyareti ile ilgili olduğu ölçüde ele aldık. Bu nedenle makalenin sınırlarını aşmamak için ziyaret bağlamında önemli görülen olaylara değinilmekle yetinilecektir. Ayrıca Bkz. Fahrettin Altay, *On Yıl*

ile olan ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğinden samimi bir üslupla söz etmiş, özellikle Rusya ile olan ilişkilerin Türk-İngiliz dostluğuna zarar getirmeyeceğini söylemişti. Bu süreçte İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapılması yönünde Türkiye'nin istekleri vardı. Ticari ilişkilerin geliştirilmesi ile ilgili Türkiye'nin önerilerini²¹(özellikle bir ticaret anlaşması imzalanması), ziyaret ve İran'la ilişkiler bağlamında ele alan Jivkova'ya göre

Türkiye Cumhurbaşkanının önerisi, İran Şahı'nın Türkiye'yi ziyareti ile ilgilidir. Bu ziyaret sırasında İran Şahı, kuşkusuz K. Atatürk'le görüşürken Doğu'da İngiltere'nin etkisinin 19.yüzyılda olduğu gibi ağır basmaya devam ettiğini ve İngiltere'nin bu kesimdeki mevzilerinden gerilemek niyetinde olmadığını belirtmiş olmalıdır. Rendell'e göre²² belki İngiltere tarafında bilinmeyen nedenlerde vardır, fakat her ahvalde Türkiye'nin yalnız -Rendell'in deyimiyle "dostluk duygularımızı platonik biçimde tekrarlamakla" yetinmeyeceği görüşmelerin başlamasından sonra bazı önerilerin beklenebileceği bir gerçektir.²³

Bu anlamda, İngiltere ile olan ilişkiler Şah'ın ziyareti bağlamında ele alınıyordu.

Percy Loraine Rıza Pehlevi'nin ziyaretinin son gününde Londra'ya gönderdiği raporunda yine bu ziyareti ele alıyor ve iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişme sürecinde olduğuna değiniyordu.²⁴Mustafa Kemal'in yakınında bulunan Fethi Okyar'ın Londra Büyükelçisi olarak atanması da yine Loraine tarafından karşılıklı bir iyi niyet ve dostluk göstergesi olarak yorumlanıyordu.²⁵

Fakat bu değerlendirmelerin 1934'den 2.Genel Savaşın başladığı 1939 tarihine kadar somut bir gelişmeye neden olmadığı görülüyordu. Türkiye ithalat ve ihracatta neredeye tek yönlü bağımlılık ilişkisi içinde olduğu Almanya'ya karşı bu bağımlılığını ticareti farklı ülkelerle çeşitlendirerek aşmaya çalışırken İngiltere'nin bu konuda beklenen adımları atmaması nedeniyle karşılıklı alım-satımlarda istenen düzey yakalanamadı. 1934 yılında İngiltere'nin Türkiye'nin toplam ithalat oranı içerisindeki payı %9.9'dan bir yıl sonra %9.8'e 1939 yılında ise %6.2 'ye gerilemişti. Türkiye'nin toplam ihracatında da benzer bir durum görünüyordu.1934 yılında %8.6 olan Türkiye'nin toplam ihracatındaki İngiltere'nin payı, biri yıl sonra %5.3'e gerilemiş ve 1939'da %7,3 seviyesinde gerçekleşmişti.²⁶

savaş ve Sonrası 1912-1922, Eylem Yayınları, İstanbul, 2008, s. 461 General Arfa, a.g.e., s. 249

21 Türkiye'nin İngiltere ile geliştirmeye çalıştığı ticari ilişkileri ve bu yöndeki öneri için Bkz. Ludmila Jivkova, *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939*, Çev. F. Muharrem, F. Erdinç, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1978

22 Eastern Department of The Foreign Office'in Başkanı (1930-1938)

23 LudmilaJivkova a.g.e., s. 35

24 Bilal Şimşir, a.g.e., s. 86

25 Elif Uyar, *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007, s. 80

26 William Hale, "1923 Yılından Sonraki Türk-İngiliz İlişkileri Tecrübeler ve Sorunlar", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984* 400. Yıldönümü, Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, s. 99

Rıza Pehlevi'nin ziyareti sırasında daha sonra Sadabad Paktı olarak adlandırılacak saldırmazlık ve iyi komşuluk²⁷ anlaşmasının görüşmeleri de başlamış, bu nedenle Irak'taki İngiltere varlığı nedeniyle dolaylı iş birliği²⁸ dönemi yaşanmıştı.

Ziyaretle ilgili İngiltere'yi kaygılandıran bir durumun oluşması demiryolu projeleri ile oldu. Şah'ın ziyaretinin temel amaçlarından biri iki ülke arasındaki demiryollarının birbirine bağlanarak ticaretin geliştirilmesiydi. Bu amaçla bazı demiryolu güzergahları tasarlanmış ve tamamlanmak üzere somut hedefler koyulmuştu²⁹Tasarlanan demiryolu projeleri, İngiltere basınında kaygı yaratmıştı. Mısır'da yayımlanan El-Ahram gazetesinin 12 Temmuz 1934 tarihli sayısında Mr. Bozvors imzalı Evening Standart gazetesinde çıkan bir yazıdan alıntı yapılarak kaleme alınan makalede, inşa edilen demiryollarının İran'ınkilerle birleşeceği ve bunun sonucunda İran ticaretinin Karadeniz yoluyla yapılacağı ve böyle bir demiryolunun tamamlanmasının harp açısından da büyük öneme sahip olacağı vurgulanıyordu. Aynı makalede bu gezinin ardından İran, Irak, Türkiye ve Afganistan arasında bir dörtlülük kurulacağından ve bunun da Hindistan'ın kuzeyindeki Müslüman toplulukları etkileyecek olması nedeniyle imparatorluk siyasetine aykırı olduğundan söz ediliyordu.³⁰ Aynı ittifak olasılığından 26 Haziran tarihli Palestin Post gazetesi de söz ediyordu.³¹

Ancak Rıza Şah'ın sürgüne gönderildiği 1941'e kadar olan dönem içerisinde demiryolları ile ilgili planlar uygulamaya geçirilemedi. Ancak 1937 yılında dört ülke arasında Sadabat Paktı kuruldu.³²

Ziyaretin Türk ve İran Modernleşme Süreçleri Bağlamında Değerlendirilmesi

Rıza Pehlevi'nin ziyaretini, temel bir konu başlığı olarak Atatürk ve Pehlevi dönemlerindeki modernleşme süreçleri ile olan ilişkisi açısından ele almak gerekir. *Fakat amacımız, Türkiye ve İran'da yaşanan modernleşme süreçlerinin bir karşılaştırmasını yapmak değildir. Özellikle Pehlevi döneminde İran'da uygulanan bazı reformların bu ziyaretle ve Türkiye'deki reformist uygulamalarla olan ilişkisini değerlendirmektir.* Kuşkusuz İran'da yapılan reformları kategorik olarak ziyaretle birlikte doğrudan Türkiye'nin etkisi ile yapılanlar ya da yapılmayanlar gibi bir ayrıma tabi tutmak mümkün değildir. Yine de Pehlevi'nin izlediği merkezi bir

27 Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye -İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası* Cilt. 5, Sayı. 3, Sonbahar 1999, s. 173

28 Erdoğan Karakuş, İkinci Dünya savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 94

29 Demiryolu projeleri makalenin "Transit Ticaretin Geliştirilmesi" bölümünde ele alınmıştır.

30 B. C. A Fon : 30. 10. 0. 0. Dosya:261. Kutu: 759. Sıra. 12

31 B. C. A Fon : 30. 10. 0. 0. Dosya:261. Kutu: 759. Sıra. 9

32 Trabzon Erzurum ve İran'ın telefonla da birbirine bağlanması gereği üzerinde geziyi takip eden yıllarda da durulmuş konunun özellikle iktisadi önemine değinilmiştir. B. C. A Fon : 30. 10. 0. 0. Dosya:71. Kutu: 464. Sıra. 27

ulus devlet kurma yolu ve batı tipi bir toplum yaratma konusundaki düşünceleri ile Kemalist Türkiye'nin modernleştirme politikaları arasındaki niteliksel bağları Şah'ın ziyareti bağlamında ele almak mümkündür.

Rıza Pehlevi'nin 1921 yılında İngilizlerin desteğini alarak bir darbe ile yönetime gelmesinin ardından merkezi bir ulus devlet inşası ve göçer aşiretlerin zorla iskana tabi tutularak yerleştirilmelerini içeren bir plan uygulanmaya başlandı. İngiltere iç karışıklıklar içinde bulunan İran'da petrol bölgelerindeki aşiretleri ve genel olarak İngiltere'nin çıkarlarına uygun davranacak merkezi bir gücün varlığına gereksinim duyuyordu. Bu nedenle kendi desteği ile kurulacak merkezi bir hükümet üzerinden politikalarını sürdürmeye çalışıyordu.³³

Rıza Pehlevi'nin merkezi bir devlet kurma politikası, farklı etnik kökene sahip ve farklı bölgelerde yaşayan aşiretler üzerinde yıkıcı etkiler bıraktığı bir dönem olmuştur. Etnik ve kültürel çoğulculuk, tehlikeli bir durum olarak görülüyordu. *Bu dönemde Arap ve Türk karşıtı bir İran tarih anlayışı propogandası yapıldı. Bu anlamda Rıza Şah'ın uygulamaları Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojileştirmek üzerine kurulmuştur.*³⁴ Diğer taraftan merkezi bir hükümetin oluşturulması ile yeni yolların yapılması, demiryolu ağlarının kurulması, liman inşaları mümkün olabilmisti. Sanayileşmenin ve Avrupa tipi bir eğitim sisteminin gelişmeye başlamasıyla, toplumun farklı kesimlerini oluşturan, ulema, azınlıklar ve kadınlar üzerinde de değişim yaratılmaya başlanmıştır. Toplam nüfusun dörtte birini oluşturan göçebe ve yarı göçebe aşiretler tümüyle hükümet denetimi dışında yaşıyorlardı. Aşiret gruplarının çoğunun başında güçlü beyler vardı.³⁵ Bu mirasın üzerinden geliştirilen uygulamalar, özellikle zorunlu askerlik yasasının çıkarılması merkezileşmiş bir devlet kurma çabasının temelini oluşturuyordu. İlk kez nüfus cüzdanı düzenlenmesi, soyadı almanın zorunlu olması da aynı amaçla yapılan benzer uygulamalardı.³⁶ Pehlevi Hanedanına kadar kurulan diğer hanedanlıklar bu aşiretlere dayanarak kurulabilirdi. Bunlardan farklı olarak Rıza Pehlevi ordu ve bürokrasiye dayanan bir Şah olarak varlığı, konar-göçer aşiretlerin iskanına ve din adamlarının güçlerinin kırılmasına bağlıydı.³⁷ Şah, İran'daki Şii ulema ile gerektiğinde uzlaşma yolları bularak batı tipi bir ulus devlet ve toplum yapısı oluşturmaya çalışıyordu.

Rıza Pehlevi döneminde yargının sekülerleştirilmesi, kıyafet kanunları ve zorunlu askerlik yasasından dolayı konumlarını ve ekonomik gelirlerini kaybedenler düşük rütbeli mollalar ve din talebeleriydi. ³⁸Yüksek rütbeli

33 Tolga Gürakar, a.g.e., s. 232

34 Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 87-92

35 Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 459

36 Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 92

37 Tolga Gürakar, s. 239

38 Stephanie Cronin, "Yukarıdan Reform Aşağıdan Direniş İran'da Yeni Düzen ve Muhafifleri

mollalardan oluşan ulema ise farklı dönemlerde kendi çıkarları doğrultusunda davranmıştı. Şah her zaman ulema ile anlaşma yoluna da gitmiyordu. Önde gelen Ayetullahların tepkilerine karşı şiddetli müdahalelerde de bulunmuştu. Bu yönü ile Sünni ulemaya göre daha doktriner bir yapıya sahip olan Şii ulema³⁹ ile olan ilişkileri uzun dönemde başarılı olmamıştır.

Bu süreçte İran ulusçuluğu da geliyordu. Şiilikle yakından ilgili biçimde dinsel bir yönü olan bu ulusçuluk fikirleri, özellikle Rusya ve İngiltere gibi devletlerin dış müdahalelerine karşı bir tepki olma özelliği de gösteriyordu. ⁴⁰Şiilik İran'da ulusal kimliğin tarihsel bir unsurudur. Bu anlamda batı milliyetçiliğinden ayrı olarak İran'da milliyetçi fikirler hiçbir zaman seküler ya da laik olmamıştır.⁴¹

Rıza Pehlevi'nin bu amaçlara sahip olmasına rağmen, hedeflediği değişimleri gerçekleştirmek için izlediği sistemli bir programı yoktu. Bu yönüyle uygulamaları bütünlüklü olmaktan uzak ve yönetim biçimi de tamamen kendi kararlarına bağlıydı. Bu yön belki de Atatürk'ten ayrılan en önemli özelliğiydi. Bu nedenle Homa Katouzian, Rıza Şah dönemini keyfi yönetim dönemi olarak nitelendirir.⁴²

Rıza Şah'ın İran'ı tamamen kendi kararları doğrultusunda yönetmesinin yanında ülkede batılı düşüncelerin etkisi altında olan milliyetçi bir aydın ve politikacı grubu da bulunuyordu. Bu grup Şah'ın Türkiye'dekine benzer uygulamalarını destekliyordu. Din adamlarına karşı belirgin bir tepki ortaya koyan İranlı seçkinlerin durumu, Türkiye'deki reform sürecini yürüten kesimlerin konumuna benzemekle birlikte,

Burada söz konusu olan ne Mustafa Kemal'in ne de Türk hareketinin etkisidir ve fakat Avrupa'nın yarattığı büyülenmedir. Birbirinden kopya çekmek zorunda olmayan Türk ve İranlı aydınlar, bu pozitif, rasyonalist ve din adamlarına karşı felsefede buluşmaktadır.⁴³Bununla birlikte şunu da hatırlatmak gerekir ki İran'da modernleşme hareketi, Mustafa Kemal'den söz edilmediği zamanda mevcuttu ve bu hareket Türk hareketine paralel ve bağımsız gelişmişti. Rıza Şah yönetiminin bazı büyük fikirleri kendi içinde çok özgün değildir, ancak bunların Türkiye'nin kopyası olduğunu gösteren bir şeyde yoktur. Ancak Türk örneğinin Rıza Şah'ı hareketi hızlandırmaya ittiği bir gerçektir.⁴⁴

Dolayısıyla iki ülkede sürdürülen modernleşme uygulamalarını doğrudan doğruya bir model olma/alma ilişkisi ile açıklamak mümkün değildir.

(1927-1929), *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Çev. Serhan Afacan, Derleyen: Touraj Atabaki, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 118

39 Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 111

40 Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 107-108

41 Recep İzedi, "Azerbaycan Kimliği Hakkındaki On Yıllık Kargaşaya Bir Bakış", *İran Ulusal Kimlik İnşası, Küre Yayınları*, Çev. Hakkı Uygur, İstanbul, 2009, s. 211

42 Homa Katouzian, *State and Society in Iran The Eclipse of The Qajars And The Emergences of The Pahlavi's*, İ. B Tauris, 2006, s. 304

43 Yann Richard, "Kemalizm ve İran", *Kemalizm ve İslam Dünyası* Arba Yayınları, İstanbul, s. 83

44 Yann Richard, a.g.e., s. 88-89

Benzer yönler olmakla birlikte her iki ülkenin modernleşme süreçleri kendi özgün tarihsel geçmişlerinden kaynaklanan farklılıklar içermektedir. Hadi Vekili ise İran'daki modernleşme politikalarının gelişiminde Şah'ın ziyaretine büyük önem atfeder.⁴⁵ Özellikle üniversite ve kültür merkezlerinin kurulması, örtünün kaldırılması, şapka takma zorunluluğu getirilmesi gibi uygulamalarda Şah'ın ziyaretinin açık etkisinin olduğunu söyler. Ancak kendisinin de belirttiği gibi bu ve benzeri uygulamaların bazıları Şah'ın ziyaretinden öncedir. Ayrıca İran'da batı düşüncesine sahip seçkin elitlerin varlığı ve özellikle reformist politikaların uygulanması konusundaki bazı yaklaşımları, genel olarak bir etkilenmenin varlığını göstermekle birlikte bu uygulamaları tamamen ziyaret ile ilişkilendirmek doğru değildir. Ancak İran'ın modernleşme için bir yol haritasına ve somut örneğe ihtiyacı vardır; Atatürk ve Türkiye gerçeği bu noktada önemli olmuştur.

Ceza kanunu ve medeni kanunun çıkarılması, kapitülasyonların kaldırılması, ölçü birimleri ve takvimin değiştirilmesi, şapka kanununun ve Külah-ı Pehlevi ile ilgili kanunlar, çarşaf ve peçenin yasaklanması ise Şah'ın ziyaretinin öncesinde hayata geçirilmeye çalışılan reformlardı.⁴⁶ Yine belirtmek gerekir ki bu uygulamaların içerikleri ve uygulama yöntemleri, Mustafa Kemal tarafından getirilen benzer uygulamalar ile örtüşmüyordu. Rıza Pehlevi eğitim ve yargı gibi temel alanlarda yapmak istediklerini güç temelli tedbirlerle değiştirmeye ve yeniden yapılandırmaya da gayret gösteriyordu.⁴⁷ Şah, sokaklarda çarşaf yırtma, tutuklama, öldürme gibi çok sert tedbirler uygulayarak, yapmak istediği reformları gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bu nedenle toplum ve devlet arasında belirgin bir kopuş gerçekleşmişti.1941 yılında Şah tahttan çekilmeye zorlandığında büyük bir çoğunluk tarafından bu durum memnuniyetle karşılanmıştı.⁴⁸

Şah'ın ziyaretinin, modernleşme süreci ve yeni bir toplumsal yapı oluşturma amacına yönelik olmasıyla ilgili Dr.Amuzgar'ın tespitleri önemlidir. Ziyaretle ilgili olarak karşılıklı yaşanan sorunların aşılması ve gerekli olan konularda görüşmelerin yapılmasının yanı sıra Şah, *Batının sosyal doktrinlerini aynen kopya etme yanlısı olmadığı için, Kemalizm'de ülkesinin sorunlarına Doğuya özgü ideolojik bir cevap ve çözüm bulmak için inceleme yapmak üzere Atatürk'ü ziyaret etmişti.*⁴⁹ Rıza Pehlevi, İran'daki muhafazakar yapının nasıl çözülmesi gerektiği ile ilgili düşüncelerini paylaşıyor Türkiye'nin bu konudaki deneyimlerinden yararlanmaya çalışıyordu. İsmet İnönü Şah'ın ziyareti sırasında kendisine

45 Hadi Vekili, *1920-1940 Yıllarında Ortadoğudaki Kültürel Söylemler, Tarihten Günümüze Türk İran İlişkileri* İstanbul, 2003, s. 95

46 Pierre Oberling, "Atatürk ve Rıza Şah" 1. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1994, s. 651

47 Amir Ahmad Fakri, *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 137

48 Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 39

49 Meliha Anbarcıoğlu, "Atatürk ve İran'da Reformlar", *Doğu Dilleri*, Cilt. 3, Sayı. 4, Ankara, 1983, s. 21

Şah'ın bu konuda dert yandığını yazıyordu. Kendisinin, Şah'a yönelik olarak *Nerede azgın bir tahrik ve teşvik görürseniz, ilk önce bu tasallutu bu taarruzu men etmelisiniz. nHerkes dinin icabını yerine getirmek için dini vazifeleri istediği gibi yapın ama düşmanlık yaratmasın ve tahrik etmesin. Öğüdüne Şah'ta katılmış ve Doğru söylüyorsanız diyerek İsmet İnönü'yü onaylamıştı.*⁵⁰

Tüm bu öykünme ve ortak amaçların varlığına rağmen İran'daki değişim hiçbir zaman Türkiye'deki kadar etkili olmadı. İki ülke arasındaki farklı toplumsal yapıların bu sonucu ortaya koyduğu açıktır. Şah'ın ziyareti sırasında Cumhuriyet Gazetesi'nde yazan Ahmed Ağaoğlu bu durumu gayet güzel özetler. *"Vakıa, İran'da dahili inkılap bizdeki kadar derin, geniş ve şümullu değildir. Bunun da tabii sebebi, iki memleket arasındaki ahval ve şeraitin farkıdır."*⁵¹

Sonuç olarak Rıza Pehlevi'nin ziyaretini değerlendirmeye çalışırken onun Türkiye'den etkilenmesinin yanında, İran'ın modernleşme sürecine kendi özgün anlamını kazandıran tarihsel geçmişine ve uluslararası siyasi ilişkilere de odaklanmak gerekir.

Ziyareti Mümkün Kılan Karşılıklı İlişkiler

Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sınır sorunları Türkiye Cumhuriyeti'ne de miras kalmış, 1913 yılında Osmanlı Devleti ve İran arasında yapılan İstanbul Protokolü, 1932 yılında sınır sorunlarını çözen anlaşmalar imzalanuncaya kadar - geçireliliği her sınır ihlalinde tartışma konusu olmakla beraber -iki ülke arasındaki sınır hattının tayinine yönelik tek anlaşma olma özelliğini korumuştur.⁵² Özellikle cumhuriyet döneminde bölgede yaşanan Kürt isyanlarında isyancıların İran'a kaçışlarını sağlayan ve sınır tecavüzlerinin sıklıkla yaşanmasına neden olan sınır hattı bu protokol ile tayin edilmişti.

Bu dönemdeki en önemli sorunlardan biri de Türk-İran sınır bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerinin durumlarıdır. Bölge Osmanlı döneminde merkezi bir devlet otoritesine hiçbir zaman tam anlamıyla bağlanmamıştı. Aynı şekilde İran tarafında da merkezi devlet yapısının yokluğu bu bölgede aşiret örgütlenmesi biçiminde yaşayan halkın özerk bir yaşam tarzı geliştirmesine neden olmuştu. Bu aşiretlerin ulusal sınır kavramıyla fazlaca ilgileri yoktu. Başta hayvancılık faaliyetleri olmak üzere sınırın her iki tarafına da girip çıkmaktaydılar. Sonraki yıllarda iki ülke arasında en temel sorunu oluşturacak olan isyanlar ve sınır tecavüzleri bu yapının üzerinde gelişmişti. Ağrı Dağı bölgesinin rejimin uygulamalarına karşı bir sığınma yeri olarak kullanılması yalnızca Kürt aşiretleri ile sınırlı değildi. Rıza Pehlevi döneminde çok sert biçimde uygulanmaya çalışılan kıyafet ile ilgili yasaklar özellikle dini kesimde büyük rahatsızlıklara neden

50 İsmet İnönü, Hatıralar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, s. 528

51 Cumhuriyet, 15 Haziran 1934, s. 3

52 Melike Sarıçoğlu Osmanlı - İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta, 2009

oluyordu. Dini ünvanların da kullanımının yasaklanmasıyla bu rahatsızlıklar giderek artmıştı. Bu nedenle Şah'a muhalif duruma gelen seyitler içerisinde beş kişi, Ağrı Dağına giderek, şapka konusunda ısrar devam edecek olursa İngiliz teb'asına geçecekleri yolunda, hükümete bir muhtıra göndermişlerdi.⁵³

1932 yılında Türkiye ile İran Hükümeti arasında Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Muahedesi imzalandı.⁵⁴ Bu anlaşma ile geçmişten beri süregelen sınır sorunlarının aşıldığı ve karşılıklı ilişkilerin geliştirildiği yeni bir dönme başladı. Çağrı Erhan, 1932 yılından sonraki süreci Türk-İran ilişkilerinin "Altın Çağ"ı olarak nitelendirir.⁵⁵ Sorunların geride bırakılabilmesi için karşılıklı olarak yoğun gayretlerin gözlemlendiği bu sürecin sonunda, Rıza Pehlevi'nin ziyareti mümkün olabildi.⁵⁶

Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti (10 Haziran 1934-07 Temmuz 1934)

Rıza Şah'nin Türkiye ziyareti 1932 yılında imzalanan ve sınır sorununu çözen anlaşmaların ardından gündeme geldi. Tahran'da bulunan Büyükelçi Hüsrev Gerede, 1933 yılının başlarında Şah'ın Türkiye'ye ziyarette bulunmak istediğini şu satırlarla ifade etmişti: "Sizin söylediğimize göre Gazi Hazretleri benimle görüşmek istemektedirler. Bende kendileri ile görüşmeyi son derece arzu etmekteyim. 1934 yılı ilkbaharında oğlum veliahtı ve Gazi Hazretlerini görmeye kararlıyım."⁵⁷

Aslında 1921 yılından itibaren Savunma Bakanı olarak hükümetlerde yer almaya başlayan Rıza Şah, 1923 yılındaki başbakanlığını izleyen 11 yıl boyunca da herhangi başka bir ülkeye dış gezi yapmamıştı. Bu anlamda Türkiye ziyareti Şah'ın ilk yurt dışı gezisidir. Sürgüne yollanacağı 1941 yılına kadar başka bir gezi de yapmayacaktır.

İki ülke arasında yukarıda özetlenen sorunların aşılması geziyi olanaklı kılan şartları oluşturmuş olmakla birlikte, iki hükümetin de bu geziden beklentileri vardı. Yerli ve yabancı basın, devlet yetkililerinin beyanları ve gezi

53 B. C. A Fon: 30. 10. 0. 0. Dosya:261. Kutu: 755. Sıra. 14 Bu dönemde yaşanan ilginç sorunlardan biride H. 1290 (M. 1874) tarihli Türk tebasından olan kadınların İranlılarla evlenmelerini yasaklayan nizamname sonrasında yaşanan güçlüklerin halli ile ilgili sarfedilen çabalardır. B. C. A Fon: 30. 10. 0. 0. Dosya:45. Kutu: 286. Sıra. 11

54 İsmail Soysal, s. 398

55 Çağrı Erhan, "İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve Ortadoğu", Çağdaş Türkiye Tarihi Seminerleri, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi <http://www.obarsiv.com/pdf/cagrierhan.pdf>, (Erişim Tarihi: 12/10/2016)

56 Türkiye ve İran arasındaki karşılıklı ilişkiler çalışmamızda sınırlı olarak ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya'nın önemli makaleleri vardır. Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar", *Birikim Dergisi*, İstanbul, 1997, Sayı 96, Gökhan Çetinsaya "Atatürk Dönemi Türkiye -İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, Cilt. 5, Sayı. 3, "Gökhan Çetinsaya, Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. 16, Sayı. 48, Ankara, 1999

57 Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıratım 1 İran*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952 s. 265

boyunca yapılanlara baktığımızda temel olarak bu gezinin üç farklı beklenti ile yapıldığını söyleyebiliriz.

Öncelikle iki ülke için en önemli konu ekonomik sorunların üstesinden gelmekti. Özellikle İran'ın dış ticaret imkanlarını arttırmak istemesi, kalkınması için vazgeçilmez önemdeydi. Aynı şekilde Türkiye, bir taraftan İran'ın kendisini model alan yakın bir müttefik ülke konumuna gelmesi için çaba harcıyor diğer taraftan bu ülkeyi dış pazarlara bağlayan önemli bir geçiş güzergahı olmak istiyordu. Bu bölgede en önemli aktör olarak Sovyetlerin varlığı tartışılmazdı. Sovyetler Birliği, İran'ın ihraç mallarını kendi toprakları üzerinden naklederek kontrol altına almak istiyordu. İran ise kara ve demiryollarını Türkiye yönünde geliştirerek özellikle Trabzon limanına açılmaktan yanaydı. İran'ın ihraç mallarını sevk edeceği yeterli imkanlara sahip bir güzergahın oluşturulması gezinin belki de en önemli amacıydı.⁵⁸

Bir diğer beklenti de, iki ülke sınır hattında bulunan Kürt aşiretlerinin muhtemel isyanlarının önlenmesi amacıyla yapılabilecek olası işbirliklerinin görüşülmesi idi. Sınırdaki yaşanan sorunların Ağrı bölgesinde askeri yöntemlerle çözülmesinin ardından daha kalıcı çözümler bulabilmek için İran ve diğer komşu ülkelerle görüşmeler yapılmıştı. Kürt aşiretleri ile ilgili sorunların aşılması bu gezinin temel hedeflerinden birini oluşturuyordu. Bazı yazarlara göre Sadabat Paktı'nın kurulması da bu soruna getirilen çözümlerden biriydi.⁵⁹

Askeri konuların görüşülmesi de gezinin temelinde yer alan bir amaç olmuştur. Gezi sırasında neredeyse gidilen her yerde askeri kışlalar gezilmiş, askerlerin farklı gösterileri izlenmiş ve özellikle askeri fabrikalarda incelemeler yapılmıştır.

Şah'ın ziyareti 27 gün sürdü. Kara ve deniz ulaşım araçlarının ve yollarının elverişsiz olduğu bu yıllarda ülke dışına seyahat etmek için bu uzun süreleri göze almak gerekiyordu. Şah da böyle yaparak araba, gemi ve tren kullanmak suretiyle bu sürede 14 farklı şehire uğrayıp bu uzun ziyaretini gerçekleştirdi. Gürbulak sınır kapısından giriş yaptıktan sonra sırasıyla Iğdır , Kars , Erzurum Bayburt Gümüşhane üzerinden Trabzon'a, buradan Yavuz zırhlısıyla Samsun'a ve buradan da trenle Ankara'ya geldi. Ankara'daki gezi programının tamamlanmasının ardından yine trenle Eskişehir, Afyon ve İzmir'e; iki günlük İzmir ziyaretinden sonra Balıkesir, Çanakkale ve İstanbul'a geldi.⁶⁰

58 Bu dönemde İran'daki kara ve demiryollarının durumu ve bazı ticari istatistikler için Bkz. Raymond Furon, *İran*, Çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943

59 Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğuyla İlişkiler (1923 - 1939)", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* C. 1 (1919 - 1980), Ed. Baskın Oran İstanbul, 2006 ss. 365-366

60 Bu güzergahın Şah'ın ziyaretine uygun hale getirilip getirilmediğini teftiş için Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Bey görevlendirilmişti. *B. C. A Fon : 30. 10. 0. 0. Dosya:69. Kutu: 457. Sıra. 19*

4.a. Geçmiş Sorunlar ve Reddi Miras

Dünyanın pek çok yerinde ve farklı zamanlarda yapılan devrimler, rejim değişiklikleri kaçınılmaz biçimde kendisinden önce gelen rejimle hesaplaşmayı gündeme getirir. Bazen on yıllar, bazen ise yüz yıla yakın sürelerle geçmiş dönem, olumsuzlanır ya da yok sayılır. Halk hareketlerinin ve devrim tarihlerinin bu değişmez diyalektiği elbette Türk devrimi için de geçerliydi. Göle'ye göre Hindistan'da sömürgeci modernleşmeye tepki olarak kültürel değerlere sarılma durumu yaşanırken, Türkiye ve Çin'de gönüllü modernleşme süreçleri geçmiş ve kültür inkarına sebep olmuştu.⁶¹ Cumhuriyetin ilanından sonra geçmiş devrin hanedanı sürgün edilmiş, eski rejimin yanında saf tutan 150 kişi ayrıca yurt dışına gönderilmişti. Ayrıca milli mücadele safalarında yer almayan sivil ve askeri bürokrasinin tasfiyesi gerçekleştirilmişti.⁶² 1926 İzmir Suikastı yargılamaları ile tasfiye süreci tamamlanarak yeni rejim, yeni bir anlayışla kendini kurumsallaştırmaya başlamıştı.

Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinde yapılan konuşmalarda ve yazılan yazılarda, iki ülke arasında yaşanan sorunların sebebi olarak Osmanlı ve Kaçar Hanedanlıkları gösteriliyordu.

Makalenin başında değinilen sınır anlaşmazlıkları ve diğer sorunlar ziyaretin yapıldığı 1934 yılı itibari ile sonlanmıştı. Hakim algıya göre sorunlar geçmişte kalmıştı ve bunlar her iki devletin mazisinde bulunan kötü idareler nedeni ile ortaya çıkmıştı. İçinde bulunulan dönem itibariyle iki ülke yöneticileri bu ziyareti geleceğe açılan yeni bir pencere olarak görmek istiyordu. Hakimiyet - i Milliye gazetesindeki başyazısında Zeki Mesut, şunları belirtiyordu.

“Milletlerin tarihinde bazen garip tezatlarla rast geliriz. Birbirlerine çok noktalardan yakın olan iki milletin öteden beri dost olması icap ederken Türkiye - İran çok zamanlar yan yana kuşkulu bir vaziyette yaşamışlardır. Bunun belki muhtelif sebepleri varsa da asıl mühim olan sebebi iki milletin kendi mukadderatına kendilerinin sahip olmamasında aramak lazım gelir. Bundan evvel iki memleketinde siyasetleri Milli olmaktan ziyade şahsi idi. Bu şahıslar ve zümreler bir takım hurafeleri devam ettirmekte ve iki millet arasına tefrika sokmakta kendileri için menfaat görüyorlardı. Hiç şüphe yok ki bu menfaat hakiki değildi. Ve olsa bile ancak iki milletin umumi menfaati zararına tahakkuk edebilirdi. Türkiye ve İran milli siyasetlerinin temellerini kuran büyük şeflerin kılavuzluğu ile bu hakikati anlamışlar ve ancak ondan sonra karşılıklı münasebetlerinde yeni ve mesut bir devir açmışlardır.”⁶³

61 Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık* İstanbul, 2007 s. 56

62 Eric Jan Zürcher *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2012

63 Hakimiyet-i Milliye, Zeki Mesut “Büyük Bir Ziyaret” 12 Haziran 1934, s. 1

Ayrıca Vakit Gazetesi de Rıza Şah'ın Ankara'ya geldiği gün yayımlanan yazıda bu bakışı sürdürür. *"İran'ın idaresi başında olan Kaçar hanedanı vaktiyle Osmanlı idaresindeki padişahlar gibi kendi şahsi mevki ve menfaatlerinden başka hiçbir şey düşünmüyordu. Bu hanedan arasında Mehmet Ali Han gibi millet meclisini topa tutanlar bile çıktı."*⁶⁴

Son Posta Gazetesi Şah'ın gelişinden hareketle "Dünkü ve Bugünkü İran" başlığı ile bir yazı dizisi yayımladı. Burada da yine aynı bakış kendini gösterir. *"Eski Şahların saraylarında kapanıp zevk ve sefaya daldıklarını görmeye alışmış olan İraniler Şehinşah Pehlevi Hz.nin memleket ve millet işleriyle yakından alakadar oluşlarını derin bir minnetle karşılamaktadırlar."*⁶⁵ diğer gazeteler gibi Son Posta'nın da tutumu geçmiş mahkum etmek ve Şah'ı bu sayede yüceltmek olmuştur.

Yunus Nadi Cumhuriyet'te yazdığı makalede konuyu çok daha geriden alır. Yavuz Selim zamanına kadar giderek o dönemden bu zamana kadar olan ihtilafların anlamsız olduğunu söyler. *"Fakat bu devirde dahi iki kardeş millet arasındaki mücadelenin ne kadar şuursuz ve beyhude olduğuna en bariz numune Şah İsmail ve Selim'in ortaya attıkları bahanelerdir. Her iki tarafta birbirinden Hüseyin kanını talep ediyor. Hakikatte ise mücadelenin sebebi cihangirlik emperyalizm ve sülale rekabetiydi."*⁶⁶

Şah'ın ziyareti üzerine basındaki en yetkin yazıları Ahmed Ağaoğlu Cumhuriyet Gazetesi'nde yazmıştı. 9 gün boyunca süren bir yazı dizisi ile İran'ın tarihsel süreç içerisindeki gelişimini ortaya koyuyor ve iki ülke arasında yaşanan sorunların sorumluluğunu o da önceki rejimlere yüklüyordu. 15 Haziran'daki yazısında *"Aynı ırka mensup sülaleler sırf tefeovuk daiyesiyle, iki kardeş milleti birbirine karşı koyarak, asırlarca birbirinin kanını döktürmüşler, birbirini zaafa uğratmışlardır. Gafiller birbiriyle böylece uğraşırken, yanı başlarında cihanşümül iddialarla dünya sahasına yeni atılmış olan milletlerin, terakki ve tekamüllerinden tamamen gafildirler."*⁶⁷ diye yazıyordu.

Vakit Gazetesinde yayımlanan başka bir yazıda ise Kaçar Hanedanı, *"Diledikleri zaman istediklerine mesela hoşlarına giden bir kadına veyahut bir gulama bir vilayetin bütün idaresini bırakır ve muhakeme etme lüzumu görmeden kesmek öldürmek ve istedikleri vergiyi koymak selahiyetlerini verirlerdi."*⁶⁸ sözleriyle çok şiddetli bir biçimde eleştirilmişti.

Türk basınının konuyu ele alış tarzı devrin iktidarı ile kuşkusuz uyumluydu. Sorunların geçmişe havale edilmesi dönemin devlet adamlarının da öncelikli fikriydi.

64 Vakit 15 Haziran 1934 s. 1

65 Son Posta 14 Haziran 1934 s. 5

66 Cumhuriyet 15 Haziran 1934 s. 1

67 Cumhuriyet 15 Haziran 1934, s. 3

68 Vakit 16 Haziran 1934, s. 1

Rıza Şah TBMM'ni ziyaret ettiği sırada, Atatürk'ün önemli reformlarından biri olan soyadı kanunu hakkında görüşmeler yapılıyordu. Kürsüye gelen İsmet Paşa *“Arkadaşlar komşu ve kardeş iki millet kudretli ve büyük reisler zamanında İran – Türk münasebatı yerleşmiş buhranları izale ederek yeni bir devreye girmiştir. Menfaatleri ve hisleri yekdiğerine bu kadar yakın olan iki millet asırlardan beri türlü türlü anlaşamamazlıklardan ve türlü fesat ve nifaktan yekdiğerinden uzak kalmıştı.”*⁶⁹ diyerek bu tutumu net biçimde göstermişti.

Rıza Pehlevi'de aynı yöndeki görüşünü İran konsolosluğunda yaptığı konuşmada dile getirmişti. Öncelikle Türkiye'de yaşayan İran'lılara Türkiye'yi vatan, Türkleri de kardeş bilmeleri gerektiğini söylemiş, ardından da mazideki çatışmaları *“cehalet ve evham-ı mezhebiye”* olarak nitelendirmişti.⁷⁰

Böylelikle yeni bir başlangıç yapılabilir, ikili ilişkilerin gelişmesini engelleyen sorunlar eski rejimlerin üzerinde bırakılarak, ziyaretin sonunda beklenen faydalara ulaşılmaya çalışılabilirdi.

4.b. Transit Ticaretin Geliştirilmesi

Rıza Şah'ın ziyaretinde, dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi en önemli amaçtı. İlişkilerin gelişmesindeki en önemli adım ise sınır anlaşmazlıklarının giderilmesi ile atılmıştı. Bundan sonra, bir diğer önemli konu da iki ülke arasındaki transit ticaretin geliştirilmesiydi.

Sınır sorunlarının aşılması, özellikle İran'ın ticari mallarının Türkiye üzerinden batı pazarlarına ulaştırılması fikrini hayata geçirmeyi mümkün kılıyordu. Uzun yıllar kullanılan ancak daha sonra atıl vaziyette kalan Tebriz – Erzurum – Trabzon yolunun yeniden düzenlenmesi ve iki ülkenin demiryolu ağlarının birbirine bağlanması, ziyaret ile ilgili belki en somut beklentiyi oluşturuyordu.

Transit ticaretin gelişmesi aynı zamanda İran'ın batıya açılması içinde bir zorunluluk olarak görülüyordu. Batı tipi bir toplum ve devlet modeli yaratmaya çalışan İran'ın Türkiye üzerinden batı pazarlarına açılması bu projenin uygulanabilmesi için temel bir gereklilikti. Dolayısıyla ticari ilişkilerin geliştirilmesi aynı zamanda batılılaşma modelinin de uygulanması anlamına geliyordu.

Şah'ın ziyareti sırasında bu konu ile ilgili özellikle basının ısrarlı isteklerine gelmeden önce 1925 yılında büyükelçi Esendal'ın naklettiklerine bakacak olursak konunun aslında her dönemde gündemde olduğunu görürüz.

“Bu yol İran için her yoldan daha elverişlidir. Türkiye acaba ne düşünüyor? diye Alman sefiri sordu. Buraya geldiğim günden beri bundan bahsedilmekte olduğunu işittiğimi, bizim tarafımızdan tüccara mümkün olan suhulet gösterilmekte olduğundan

69 Hakimiyet-i Milliye 19 Haziran 1934 s. 1

70 Cem Tanrıku, *“Türk-İran İlişkileri”*, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 33, Haziran, 1970, s. 34

bahseyledim. Fakat cevabım kafi olmadı."⁷¹ diye yazmaktadır. Bu güzergah Asya'nın iç kısımlarını da Avrupa'ya bağladığından her dönemde önemli olup özellikle İngiltere'nin ilgisini çekmişti.

Ziyaret sırasında konu ile ilgili olarak Zeki Mesut, Hakimiyet - i Milliye'deki başyazısında Türkiye'nin İran'ın batıya açılan kapısı olduğunu söyleyerek gerek ticari gerekse siyasi alanlarda İran'ın batıya yönelmesinin gerekliliği ve Türkiye'nin bu noktadaki önemine vurgu yapmıştı. *"İran Şahı hazretleri tarihi bir yol takip ederek Ankara'ya teşrif buyurmuşlar. Bu yol İran'ın garp alemi ile olan maddi ve manevi temaslarının en mühim bir geçididir."*⁷² Mesut, İran ve Türkiye'nin yalnız coğrafi bakımdan değil siyasi, iktisadi ve içtimai bakımda da *"düşünce ve duygu iştiraki"* içinde olduğunu yazmıştı.⁷³

Ancak karayolundan çok daha fazla üzerinde durulan konu, demiryolları ile iki ülkenin birbirine bağlanmasıydı. Bu sayede Türkiye yalnızca İran'ın değil, Asya'nın içlerinde yer alan diğer ülkelerin de ihraç mallarının en önemli geçiş yolunu oluşturacaktı. Bu hattın Mersin ve Samsun limanlarına bağlanması bu ülkelerin denize açılmalarına da olanak verecekti. Dönemin etkili yazarlarından Abidin Daver, dünya tarihinde limanları olmayan devletlerin denize ulaşmak için verdikleri mücadeleleri anlattıktan sonra *"Türkiye demiryolları Maku'ya kadar temdit edilerek Samsun ve Mersin limanları İran'ın da limanları olmalıdır."*⁷⁴ diyerek somut beklentisini ifade diyordu.

Yabancı basın da, konunun bu yönü ile ilgileniyordu. 18 Haziran tarihli Vakit gazetesinde yine Times dergisinden alıntı yapılarak demiryolu meselesindeki yabancı görüşlerine yer veriliyordu. Fevzi Paşa - Diyarbakır hattı ile ilgili bilgiler aktarıldıktan sonra *"Şayet İran'da Türkiye gibi hareket edecek olursa birkaç yıl içinde Tebriz ile Tahran demiryolu ile Ankara'ya bağlanmış olur. Orta Asya hattının İran ile Efganistan içinde hareket etmesi uzak bir ihtimal değildir."*⁷⁵ denilmekteydi. Böylelikle demiryolu projelerinden beklentilerin yalnızca İran -Türkiye transit taşımacılığı ile ilgili olmadığını görüyoruz.

71 Mahmut Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 20

72 Hakimiyet-i Milliye "Büyük Bir Ziyaret", 12 Haziran 1934, s. 1

73 Trabzon - Tebriz hattı kervanlarla yapılan kara taşımacılığının çok uzun yıllar kullanılan temel güzergahıydı. Teknolojik gelişmeler; demiryolu ve motorlu araçların, deve kervanlarının ayları bulan taşıma sürelerini birkaç güne indirmesini sağladığı için bu yol artık kullanılmıyordu. Ancak bu yol Asya'nın içlerinden Avrupa'ya ulaşan en kısa yol olma özelliğini de koruyordu. Bu güzergahın demiryolu ile bağlanması, zaman ve kaynak yönünden uzun ve pahalı bir yatırım olacağından mevcut karayolunun yeniden inşası çalışmaları yapıldı. Daha önce Şah'ın ziyaretini sağlamak için elden geçirilen bu yol otobüs ve kamyon seferlerinin yapılabilmesine olanak verecek biçimde yeniden düzenlendi. 1937 yılında Trabzon - Erzurum - İran hattında otobüs ve kamyon seferlerinin başlatılmasına hükümetçe karar verilerek bu hattın işletmesi Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi'ne verildi. Bu güzergah üzerinde yapılan nakliyat işlemleri Trabzon limanına gelen gemilerin kalkış tarihleriyle ilişkilendirilerek yapıldı. 1937 yılı içinde 264 otobüs ve 875 kamyon seferi yapılmıştı. Onbeşinci Yıl Kitabı, Ankara, 1938 s. 245

74 Vakit, 12 Haziran 1934, s. 1

75 Vakit, 11 Haziran 1934, s. 1

Benzer görüşlerle ilgili bir başka alıntı da yine Vakit gazetesinde yer aldı. Near East dergisinden yapılan alıntıda “Şahın Tahran’dan Trabzon’a seyahati iki maksada hadim olabilir. Birincisi yolun İran mallarını Avrupa’ya sevk için kullanılabileceğini Şah Hazretlerine göstermek, ikincisi de Samsun’dan Ankara’ya trenle seyahat ettirerek iki hükümet merkezi demiryolu ile birbirine bağlandığı takdirde elde edilecek büyük faydaları arz etmektir. Türkiye demiryollarının Şark vilayetlerine kadar temdit etmekle meşguldür. Türkiye inşasına karar verdiği demiryolu hatlarını henüz inkişaf deoresinin başlangıcında olan İran demiryollarıyla birleştirmek çok faydalı olacaktır.”⁷⁶deniyordu. Bu yazıdan da anlaşılmaktadır ki Şah’ın Ankara’ya ulaşmak için kullanacağı güzergah, iki ülke arasındaki transit ticaretin rotasını Şah’a göstermek için planlanmıştır.

Yunus Nadî’ de Cumhuriyet gazetesindeki yazısında;⁷⁷

Şu neticelerin kabulü zaruridir,

İran denize çıkmalıdır.

İran için denize hatta denizlere çıkışın en muvaffak yolu Türkiye üzerinden geçer.

diyerek benzer biçimde konunun öneminde değiniyordu.

Gezi boyunca İran’a iletilen mesaj Türkiye’nin gittiği batılılaşma yolunda Tahran’ın da ilerlemesidir. Elbette bu yolda kendisine Türkiye mihmandarlık yapacaktı, bu yolla yalnızca ekonomik getiriler değil bölgede öne çıkma isteği de görülür.

Basındaki bu değerlendirmeler elbette hükümetin görüşleri ile uyumludur. Hükümet adına, Nafia Vekili Ali Bey “İran’la Türkiye arasında bir transit muvasalasının temini iki dost ve kardeş millet için günün zaruretlerindedir. Bu muvasala muayyen olan iki üç istikamette tespit edilebilir. Tarfeynin mutabık kalacağı esaslar ve etütler neticesinde en faydalı transit yolu kararlaştırılabilir.”⁷⁸diyerek hükümetin görüşünü de belirtir.

İran’a ulaşmak için kullanılacak olan hat, Fevzi Paşa - Diyarbakır hattının Elazığ’a ulaştırılan kısmından devam etmek suretiyle Muş- Tatvan - Van istikametiyle İran’ın Kotur bölgesine bağlanacaktı. Ayrıca yapılan planlamada Cizre üzerinden Irak’a bağlanacak olan kısmın bu hat ile birleştirilmesi de düşünülmüş, Eruh - Tatvan arasına bir bağlantı hattı kurulmak suretiyle İran ve Irak’a giden hatların birleştirilmesi planlanmıştır.⁷⁹

1934 yılındaki bu ısrarlı istekler 1938 yılına gelindiğinde henüz planlama aşamasındadır. Cumhuriyet Halk Partisi’nin Cumhuriyet’in 15. Yılı

76 Vakit, 29 Haziran 1934, s. 6

77 Cumhuriyet, 19 Haziran 1934 S. 1

78 Vakit, 17 Haziran 1934, s. 1

79 Onbeşinci Yıl Kitabı, Ankara, 1938, Ek. Haritalar

için yayımladığı kitapta “*fakat yine durmuyoruz dost ve komşularımız olan Irak, İran demiryollarına bağlanmak için dahi sınırlarımıza doğru yürüyoruz*” deniyordu.

4.c. Eğitim

Ziyaretin en önemli konularından biri de hiç kuşkusuz eğitimdi. Atatürk, yeni bir ulus devlet inşası sürecinde birbiri ile bağlantılı pek çok reforma öncülük ederken eğitim alanında yapılan düzenlemelere özellikle önem verdi. Laik ve bilimsel bir eğitim anlayışının oluşturulması, halk tabakalarının temel eğitime erişimi ve özellikle kız çocuklarının okullaştırılması en genel hatlarıyla Cumhuriyetin eğitim politikasını oluşturuyordu.

İran’da da benzer biçimde modern devlet kurmaya dönük çalışmalar eğitim alanında da ele alındı. Rıza Şah, ulemanın kontrolünde olan eğitim sistemini tüm okulları devletleştirerek merkezi devletin kontrolüne verdi. 1934 yılında farklı yüksekokulları birleştirerek Tahran Üniversitesi’ni oluşturdu.⁸⁰ Yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesi ve eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması Rıza Şah’ın tasavvur ettiği devlet ve toplum modelini oluşturmak ve ulemanın etkisini sınırlandırmak için son derece önemliydi.

Şah’ın ziyaret ettiği ilk eğitim kurumu İsmet Paşa Kız Enstitüsü idi.19 Haziran’da yapılan bu gezide okulun yıllık sergisi gezildi ve daha önemlisi cumhuriyetin kız çocuklarının yetişmesine verdiği önem İran hükümdarına gösterildi. Şah’ın gördükleri karşısındaki yorumu da bu amacı doğrular nitelikteydi. Şah; “*İstenilen her şey mutlaka yapılır. Türk kıızı da azmetmiş ve muvaffak olmuştur.*”⁸¹ diyerek memnuniyetini belirtmişti. Ankara’da eğitim kurumlarının gezilmesine devam edilerek ve her biri farklı örnekler olmak üzere Ticaret Lisesi, Yüksek Ziraat Enstitüsü, ve Gazi Terbiye Enstitüsü ziyaret edildi.

Ziyaret, boyunca gidilen birçok il veya ilçe merkezinde eğitim kurumlarının ziyaretine büyük önem verildi. Yalnızca başkentte değil, Anadolu’nun diğer küçük yerlerinde de eğitim alanında yapılan çalışmaların Şah’a gösterilmesi isteniyordu. Bu nedenle İzmir, Balıkesir gibi gezinin farklı duraklarında da okul ziyaretleri yapıldı.⁸²

Görülen okulların hepsi lise ve üniversite düzeyindeydi. Cumhuriyet’in kalkınmasının temelini oluşturacak yetişmiş insan gücünün eğitim aldığı bu okullar İran için son derece önemli modellerdi. İran bu dönemde bu tip eğitim kurumlarına yoksundu.

80 Tolga Gürakar, a g. e, s. 247

81 Hakimiyet - i Milliye 20 Haziran 1934 s. 2

82 Hakimiyet - i Milliye 23 Haziran 1934 s. 1

4.d. Askeri Konulara Duyulan Yakın İlgi

Rıza Pehlevi'nin ziyaret boyunca en çok ilgi gösterdiği yerler askeri garnizonlar ve askeri fabrikalar oldu. Ancak, orduya olan ilgisini yalnızca askerlik mesleğine olan tutkusu ile açıklamak mümkün değildir. Doğrudan doğruya askeri bir darbe ile yönetime gelmiş ve kendi hanedanını ordunun gücüne dayanarak kurmuş olan Rıza Şah için ordu, kendisinin ve kurmak istediği düzenin varoluşunun temel dayanağıydı. Merkezileşme, toplumsal entegrasyon ve ulusal birliğin sağlanmasında en önemli araç olarak ordu⁸³, Şah için her zaman en önemli konu olmuştu.

“Ala Hazretin ilgileri daha çok orduya karşıydı. Bu yüzden her uğradıkları yerde ilkönce kışlaları ziyaret ediyor ve askerlerin kışla hayatını inceliyordu. Böylelikle Türkiye'nin her yerinde görmedikleri kışla kalmamış oldu Bilhassa askeri fabrikalarla çok ilgileniyordu”⁸⁴

Şah geldiği her yerde askeri kıtalar tarafından karşılandı. Bunun yanında ülkenin sahip olduğu harp malzemelerinin sergilendiği geçit resimleri, başta Ankara olmak üzere yapıldı. Harp Akademisi,⁸⁵ İzmir Tayyare Mektebi⁸⁶, Maltepe Atış Mektebi,⁸⁷ gibi askeri okullar da gezilerek Şah'a gösterildi.

21 Haziran da trenle Eskişehir 'e gelen Şah ve Atatürk burada bulunan askeri yapıları gezdiler. Ardından 50 uçağın katıldığı bir hava gösterisi yapıldı. Avcı uçaklarının savunma manevraları ve akrobasi hareketlerinden sonra bombardıman ve avcı uçaklarının alay uçuşu yapıldı. Kayseri'de Şah için yapılan uçak burada kendisine hediye edildi.⁸⁸

4.e. Kültür

Batılılaşma fikriyatı çerçevesinde atılan adımlar, ortaya koyulan hedefler ve Cumhuriyet rejiminin tercihleri ziyaretin planlanmasında etkili oldu. Bu seçimlerden biri de Cumhuriyet'in çok sesli klasik batı müziğine yönelik tercihiydi. Dönemin siyasal ve kültürel atmosferinin bir yansıması olarak Türk müziği ikinci plana itilmiş opera, bale ve klasik müzik yeni toplumun müziği olarak kitlelere mal edilmeye çalışılmıştı. Bu ortam içinde Atatürk son derece farklı bir fikir geliştirerek ziyaret için Türkiye'ye gelecek olan Rıza Şah onuruna bir opera yazılmasını emretti

83 Stehanie Cronin, Writing The History Of Modern Iran A Comment On Approaches and Sources, Iran, Vol. 36 1998, s. 175-184

84 Meliha Anbarcıoğlu a.g.e., s. 24

85 Hakimiyet-i Milliye 28 Haziran 1934 s. 1

86 Hakimiyet-i Milliye 23 Haziran 1934 s. 1

87 Hakimiyet-i Milliye 02 Haziran 1934 s. 1

88 Hakimiyet - i Milliye 22/06/1934 s. 2 Bu uçak daha sonra Yüzbaşı Enver ve makinist Nihat Efendiler tarafından Tahran'a götürüldü. B. C. A Fon : 30. 18. 01. 02. Dosya:46. Kutu: 45. Sayı. 13.

Bu operanın bestelenmesi görevi Adnan Bey'e (Saygun) verilmişti. Metinler ise Münir Hayri Bey tarafından yazılacaktı. Çok kısa bir sürede bu çalışmayı bitirmek zorunda olan kompozitör operanın bestelerini 27 gün içinde tamamladı.⁸⁹ Bunun yanında bu opera, bestelenmesinden sahnelenmesine kadar tamamen Türk sanatçılar tarafından hazırlanan ilk operadır.⁹⁰

Özsoy, her ne kadar bir opera olarak tanınsa da, kurgusu itibarıyla opera olmaktan uzaktır. Solistleri, korusu, ariyaları düetleri olmasına rağmen konuşmalı bölümleri bir operada olması gereken biçimden çok uzundur. Konusu dolayısıyla operet sayılamayacak kadar ağırdır.⁹¹ Tarihsel bir konu seçimi ile İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesini amaçlayan, politik kaygıları olan bir eserdir.

Atatürk iki devlet arasında kurulmaya çalışılan dostluk ve bölgesel işbirliği ilişkilerinin temellerini sağlam biçimde kurmak ve Şah'a modern bir devlet göstermek için sanatın gücünden yararlanmaya çalışmıştı. Opera ile ilgili hatıralarında A. Saygun, "İşte Mustafa Kemal Atatürk, oteli olmayan bir başkentte çağdaş ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nde opera sanatı ile barışı simgeleyen dünyada tek liderdir."⁹² demiştir.

Operanın ana fikri, iki toplumun binlerce yıllık tarihleri boyunca sahip oldukları kardeşlik anlayışına dayandırılmıştı. Metnin yazımına da müdahil olan Atatürk, oyunun kahramanları olan Tur ve İraç'ın ikiz olarak yazılmasını istemişti.

Operanın metni İran efsaneleri ve Türk kültürünün bazı temaları kullanılarak kaleme alındı. Saygun'un müziğinde daha sonraları rastladığımız halk musikisi 8 modal elemanlarının getirdiği yoğun ve karmaşık armonik yapı bu eserde yoktur. Buna karşılık tonal musikinin vardığı en yüce doruk olan Wagner'in müziğinde rastladığımız yoğun derinlik ve güçlü müzikal ifade adeta Saygun'da yıllar sonra tekrar vücut bulmaktadır.⁹³

Efsaneye göre orta Asya'da yaşayan beylerin başı olan Feridun'un iki çocuğu olur. Tur ve İraç. Tur, Türkleri temsil eder ve ona babası tarafından Türkistan ile Çin bölgesi verilir. (Turan) İraç ise İranlıları oluşturacaktır, ona da İran bölgesi verilir. Ancak öykünün aslında üç çocuk vardır. Diğeri de kendisine Rum ve batının verildiği Selm (Selim) dir.

Fakat operada yalnızca Tur ve İraç sergilenir. Böylelikle yalnızca iki ülkenin dostluğuna odaklanmak istenir. Eser üç perde olarak sergilendi. Birinci

89 Cevat Memduh Altar, *Opera Tarihi* C. IV, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 86

90 Celal Metin *Türk Modernleşmesi ve İran (1890 - 1936) Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006

91 Emre Yalçın, Cilt. 4, Sayı. 24, "Cumhuriyet Döneminin İlk Lirik Sahne Eseri Özsoy Operası", *Toplumsal Tarih*, İstanbul, 1995, s. 41-47

92 Atatürk, Saygun ve Özsoy Operası, And Müzik Vakfı 2006, s. 26

93 Özsoy Operası Bir Perdelik Efsane, Boyut Yayıncılık, 2012 s. 54-55

bölümde mitolojik kahramanlar kullanılarak özellikle bağımsızlık ve kurtuluş vurguları yapıldı. Her iki liderin geçmişten bu yana gelen kahramanlıkları ve bundan sonra daha da geliştirilmesi istenen iki ülke arasındaki kardeşlik bağlarına atıflarda bulunuldu.

Oyunun ikinci ve üçüncü perdesinde Cumhuriyet dönemi anlatılır. Ulusal kurtuluş mücadelesi ve sonrasında gelen kuruluş atılımları aktarılmaya çalışır.

Son perdede tüm sanatçılar sahnededir. Böylelikle iki ülke arasındaki tarihe dayalı dostluk mesajı verilir. Operanın sonu oldukça etkileyici biter. Sahnede Tur ve İraç yoktur. Feridun bunun üzerine sorar. “*Tur ve İraç ’ ı göremiyorum nerededirler.*” Bu sorunun ardından ozan locada oturan Şah ve Atatürk’ü göstererek “*İşte Tur, işte İraç*” der. Bu sahneden oldukça duygulanan Şah gözyaşları içinde Atatürk’e sarılır.⁹⁴

Opera bütünüyle devrin siyasi bakış açısını yansıtır. İran ve Türkiye arasında kurulması beklenen dostane ilişkilerin nasıl olması gerektiğini tarif eder. Eserin librettosunda;

Tarih diyor ki bize:“Medeniyet” ırmağı / Brakisefal soyda buldu özlü kaynağı / Bu soy Asya’dan çıktı, dört bir yana yayıldı. / Bu tarih yükselişin başlangıcı sayıldı. / Avrupa, Anadolu, İran,Orta Garpta / Medeniyete girdi, bakır, bu büyük soyla⁹⁵

Bu yaklaşımla, Türk Tarih Tezi ile tamamıyla bir uygunluk gözetildiği anlaşılmaktadır. Opera için hazırlanan broşürde, “*Bunda da efsaneyi bırakarak doğrudan doğruya tarihe girmiş ve bu lejandın tamamı ile ilim alemince tasvip edilen brekisefal soy nazariyesine olan şayan – ı hayret benzeyişine dayanarak mevzuunu tarihe nakletmiştir.*” ifadeleri yer almıştı. Dolayısıyla sanatsal değeri tartışmalı olan bu eser, yalnızca Şah için yazılmış ve görevini yerine getirmişti. Bunu gösteriden sonra Atatürk de görüşünü bu opera “*Bir daha oynanmaz*” diyerek belirtmişti.⁹⁶

Sonuç

Rıza Pehlevi’nin ziyareti, Türkiye ve İran arasındaki ilişkileri gerçekçi bir noktaya taşınması açısından amacına ulaşmış bir diplomatik girişimdir. Geçmişten gelen sorunların aşılması ve değişen dünya dengeleri içinde, modernist siyasal rejimlerin birbirleriyle ve çevreleri ile olan ilişkilerini sağlamlaştırılmaları, her iki ülke için de somut ve siyasi yararlar getiren süreçlerin oluşmasını sağlamıştı.

94 Emre Yalçın, agm, s. 41-47

95 Emre Yalçın, agm, s. 41-47

96 Cevad Memduh Altar, 68 Nitekim daha iki gösterim yaptıktan sonra bir daha oynanmamıştır. 1980 yılında Adnan Saygun operayı elindeki taslaklardan yararlanarak bir kez daha yazdı. Ancak başlangıçta üç perde olan opera bu versiyonda tek perdeye inmiş ve yine Saygun’un başka bir operası olan Taş Bebek’ten bazı eklemeler de yapılmıştı. Son olarak Ankara Opera ve Balesi 2006- 2007 sezonunda oyunu repertuarına aldı.

Ziyareti izleyen yıllarda özellikle siyasi sınırların korunması ve içinde bulunulan bölgede güvenliğin sağlanması için önemli bir girişim olan Sadabad Paketi kurulmuştu. Bu tarihe kadar yaşanan ve çeşitli anlaşmalarla çözümlenen başta sınır sorunları olmak üzere diğer sorunlar ziyaretin ardından tekrar iki ülke ilişkilerinde sorun yaratacak düzeye ulaşmamıştır. Özellikle sınır sorunlarının çok uzun yıllara uzanan karmaşıklığı göz önüne alındığında ziyaretin iki ülke arasındaki ilişkilerde kalıcı sonuçlar doğuran yönü daha belirgin biçimde ortaya çıkar. İran'la sürdürülen ilişkiler, 1937 yılında bir dizi anlaşma ile sağlıklı biçimde Rıza Pehlevi'nin iktidarının sonuna kadar devam etmişti. Oğul Muhammed Rıza Pehlevi döneminde ilişkiler devam etmekle birlikte, 30'lu yılların koşullarında kurulan karşılıklı ilişkilerin yakaladığı seviyeden uzaktı.

Rıza Pehlevi, Türkiye ve Atatürk'ten etkilenmesine rağmen iki lider arasındaki farklılıklar da belirgindi. Rıza Pehlevi'nin hanedanı varlığını sürdüremedi. Mustafa Kemal, sahip olduğu entelektüel birikim ile dünyayı yakından takip edebiliyordu. Doktriner bir siyasal program geliştirmemesine rağmen, berrak hedefleri olan, siyasi tarihi yakından bilen bir devlet adamı olarak, her zaman meclisle birlikte çalışmış ve sonraki yıllarda çoğulcu demokratik rejimin kurulabilmesine olanak tanıyan siyasal kurumların güçlenmesini sağlamıştı.

Rıza Pehlevi ise bütünüyle tek adam diktatörlüğüne dayalı, siyasal kurumların gelişmesine imkan tanımayan ve yöntem itibarıyla şedid bir sistem kurmuştu. Modern bir eğitim almaması, entelektüel yönünün zayıflığı, ameli bir tarza sahip olması, ülkesinin gerçeklerini sağlıklı biçimde değerlendirmesini engellemişti. Uluslararası ilişkilerin 2. Dünya Savaşı'na gidişi ve bu süreçteki konumunu da doğru değerlendiremediği için 1941 yılında tahtından feragat etmek zorunda kalmıştı.

İran'da Pehlevi'nin kurduğu hanedan düzeni, Türkiye'de kurulan Cumhuriyet ile Avrupa tipi bir toplumsal yapı oluşturma hedefi dışında, önemli farklılıklara sahipti. Şah, ziyaret sırasındaki gözlemlerini uygulayabilme konusunda, kendi ülkesinin somut şartlarıyla bağlıydı. Ancak Atatürk gibi kendi düşünceleri doğrultusunda belirli sosyal gruplara dayanabilen bir lider olmayı başaramadığı için, tasavvur ettiği batılı çağdaş, bir devlet ve toplum yaratamadı.

İki ülkenin, benzer hedeflerle çıktıkları yolda ulaştıkları yerler çok farklı oldu. Ama iki ülke tarihi içinde bu ziyaret, modernleşme hedeflerinin sürekliliği nedeni ile önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

I. Belgeler

- B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya:261. Kutu: 755. Sıra.14
B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya:45. Kutu: 286. Sıra.11
B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya:260. Kutu: 753. Sıra.2
B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya.61 Kutu.759.Sıra.7
B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya:69. Kutu: 457. Sıra.19
B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya:261. Kutu: 759. Sıra.12
B.C.A Fon : 30.18.01.02. Dosya:46. Kutu: 45. Sayı.13
B.C.A Fon : 30.10.0.0. Dosya:261. Kutu: 759. Sıra.9

II. Gazeteler

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Son Posta

Toplumsal Tarih

Vakit

III. Kitaplar

- ALTAR, Cevat Memduh, *Opera Tarihi C. IV*, Pan Yayınları, İstanbul, 2001
ALTAY, Fahrettin, *On Yıl savaş ve Sonrası 1912-1922*, Eylem Yayınları, İstanbul, 2008
ARFA, Hassan, *Under The Five Shahs*, New York, 1965
ABRAHAMİAN, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Çev.Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011
ARAS, Tevfik Rüşdü, *Görüşlerim*, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968
Atatürk, Saygun ve Özsoy Operası, And Müzik Vakfı, 2006
BAHMAN, Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, Çev.Arif Gelen, Anadolu Yayınları, Ankara, 1968

British Documents On Foreign Affairs: Report And Papers From The Foreign Office Confidential Print, Ed: Robin Bidwel, Volume 27, Persia XII

ESENDAL, Mahmut Şevket, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Kitabevi, İstanbul, 2010

FAKRİ, Amir Ahmad, *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2007

Furon Raymond (1943) İran, Çev.Galib Kemali Söylemezoğlu, Hilmi Kitabevi, İstanbul

GEREDE, Hüsrev, *Siyasi Hatıratım 1 İran*, İstanbul, Vakıf Basımevi, 1952

GÜNDOĞAN, Ünal, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, İstanbul, 2007

GÜRAKAR, Tolga, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008

İZEDİ, Recep, *Azerbaycan Kimliği Hakkındaki On Yıllık Kargaşaya Bir Bakış, İran Ulusal Kimlik İnşası*, Küre Yayınları, Çev.Hakkı Uygur, İstanbul, 2009

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006

İran Political Diaries 1881-1965, Persia

JIVKOVA, Ludmila, *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939*, Çev.F.Muharrem, F.Erdinç, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1978

KARAKUŞ, Erdoğan, *İkinci Dünya savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006

KATOUZIAN, Homa, *State and Society in Iran The Eclipse of The Qajars And The Emergences of The Pahlavi's*, İ.B, 2006

METİN, Celal, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890 - 1936)* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006

Onbeşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1938 Özsoy Operası Bir Perdelik Efsane, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012

POLAT, Çağlar, *1926 - 1930 Ağrı Olayları*, Yayımlanmamış Yüksek.Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi, Afyon, 2007

SARIKAYA, Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008

SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı - İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta, 2009

ŞİMŞİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992

- TAPPER, Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev.Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2004
- UYAR, Elif, *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri(1929-1936)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007
- VEKİLİ, Hadi, *1920-1940 Yıllarında Ortadoğudaki Kültürel Söylemler, Tarihten Günümüze Türk İlişkileri*, İstanbul, 2004
- YENİSEY, Gülara, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008
- ZÜECHER, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*Çev: Yasemin Saner, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2010
- "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah 1921-41", *The Cambridge History of Iran*, Vol 7, Cambridge Press, 1993

IV. Makaleler

- AKDEVELİOĞLU, Atay, Kürkçüoğlu Ömer, "Ortadoğu İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Olaylar, Belgeler, Yorumlar*, Cilt.1 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- AKGÜL, Hilal, Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, İstanbul, 2005
- ANBARCIOĞLU, Meliha "Atatürk ve İran'da Reformlar", *Doğu Dilleri*, Cilt.3, Sayı.4, Ankara, 1983
- CRONIN, Stehanie, "Writing The History Of Modern İnan A Comment On Approaches and Sources", *Iran*, Vol.36, 1998
- CRONIN, Stephanie, "Yukarıdan Reform Aşağıdan Direniş İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Çev.Serhan Afacan, Derleyen:Touraj Atabaki, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010
- GÖLE, Nilüfer, "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul, 2010
- HALE, William, "1923 Yılından Sonraki Türk-İngiliz İlişkileri Tecrübeler ve Sorunlar", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 400.Yıldönümü*, 1984
- KARADENİZ, Yılmaz, "İnan'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi:1919 İngiltere-İnan Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vüsuk", *Turkish Studies*, Vol 6/3, 2010

- KATOUZİAN, Homa, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010
- MARASHİ Afshin, "The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey June to July 1934", *The Making Of Modern İnan State and Society Under Rıza Shah, 1921-1941*, 2007
- OBERLİNG, Pierre, "Atatürk ve Rıza Şah, 1.Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri", Ankara, 1994
- ORAN, Baskın, "Görelî Özerklik I 1923-1939", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- ÖZGİRAY, Ahmet, *Türk-İnan Siyasi İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt.11, Sayı.33
- RİCHARD, Yann, "Kemalizm ve İnan", *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Çev.Cüneyt Akalın, Ed.François Georgeon, İskender Gökalt, Arba Yayınları, İstanbul, 1990
- SAİKAL, Amin, *Kemalizmin İnan ve Afganistan'daki Etkileri*, Çev. Hasan Mert, *International Journal Of Turkish Studies*, 1981
- SARAY, Mehmet, *Türk-İnan İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını*, 1999
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)*, *Belleten*, Cilt. XLV, Sayı.177, 1981
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, C.II, Ankara, 1983
- TANRIKULU, Cem "Türk-İnan İlişkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı.33, Haziran, 1970
- YALÇIN, Emre, *Cumhuriyet Döneminin İlk Lirik Sahne Eseri Özsoy Operası*, *Toplumsal Tarih*, Cilt, 4, Sayı.24, İstanbul, 1995
- ERHAN, Çağrı, "İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve Ortadoğu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Seminerleri*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi <http://www.obarsiv.com/pdf/cagrierhan.pdf>, 2010